

УТВАРЭННЕ НАЗОЎНІКАЎ ЖАНОЧАГА РОДУ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XVI СТАГОДДЗЯ

Вывучэнне гістарычнага словаўтварэння дае магчымасць на аснове моўнага матэрыялу не толькі выявіць асаблівасці функцыянавання словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы на пэўным гістарычным этапе, але і высветліць далейшы лёс тых або іншых словаўтваральных сродкаў і спосабаў дэрывацыі. Асноўным сродкам дэрывацыі назоўнікаў жаночага роду ў беларускай мове XVI ст. з'яўляліся суфіксы.

Пры ўтварэнні жаночых асабовых найменняў у старабеларускай мове выкарыстоўваўся суфікс **-н-**. Такія дэрываты абазначалі асоб жаночага полу і ўтвараліся паводле агульнай для ўсходнеславянскіх моў мадэлі “аснова назоўніка на **-ичь(-овичь, -евичь)** (з усячэннем фіналі **-ичь**) + суфікс **-н-**” [10, с. 63]. Фармальна такая дэрывацыйная мадэль выяўляецца ў карэлятах *панич – панна, королевич – королевна*. Аднак семантыка дэрывата ‘назва дачкі ў адпаведнасці з займаемым становішчам бацькі’ дае падставы разглядаць гэтыя словы як вытворныя ад *пан (панна), король (королевна)* і выдзяляць структурныя элементы **-н(а), -евн(а)**. Падобнага пункту гледжання прытрымліваецца і М. А. Паўленка [10, с. 64].

Пры дапамозе суфікса **-н-** у старабеларускай мове ўтварылася лексічная адзінка *война*. Першапачаткова лексема *война* матывавалася назоўнікам *вой* ‘воін’, але з цягам часу ўтваральнае слова *вой* выйшла з ужытку, а дэрыват *война* захавалі сваю марфемную структуру (параўн. *воевать, войско*). На сёння дэрыват *война* суадносіцца ўжо галоўным чынам з дзеясловам, а не з назоўнікам *вой*. Чыста ўмоўна дадзены словаўтваральны фармант можна выдзеліць у этымалагічна вытворным назоўніку *гривна* ‘грашовая адзінка’, структура якога да XVI ст. спрасцілася.

У некаторых вытворных назоўніках жаночага роду выдзяляецца суфікс **-j-**, які характарызуецца вузкімі словаўтваральнымі магчымасцямі. Гэты фармант прадстаўлены, напрыклад, у аддзеяслоўным дэрываце *купля* ‘пакупка’ і адад’ектыўным дэрываце *ровня*. Суфікс **-j-** можна выдзеліць таксама ў запазычаным з польскай мовы слове *збродня* ‘злачынства’ (параўн. польск. *zbrodnia*), якое даволі шырока ўжывалася ў старабеларускай мове і якое суадносілася з прыметнікам *збродный* ‘схільны да парушэнняў, зладзеяваты, злачынны’. Аднак слова *збродня*, відаць, можа мець і іншую суаднесенасць: у такім выпадку яго словаўтваральную структуру неабходна разглядаць інакш і выдзяляць суфікс **-н-**. Разгледжаныя і падобныя словы з суфіксамі **-н-** і **-j-** выкарыстоўваюцца і сёння. Ужываюцца гэтыя суфіксы і ў сучасным беларускім словаўтварэнні.

У помніках старабеларускага пісьменства часта сустракаюцца назоўнікі жаночага роду з суфіксам **-б-/-ьб-**: *просьба (прозьба), служба, стрельба, судьба* і інш. Адносна ўтварэння падобных слоў існуюць розныя пункты гледжання. Адны даследчыкі (А. Мейе, М. М. Шанскі) прытрымліваюцца

думкі, што словы з суфіксам **-б-** у старажытнарускай мове ўтвараліся не ад дзеясловаў, а ад імёнаў [8, с. 286; 13, с. 72–73]. Іншыя мовазнаўцы (Г. П. Паўскі, А. М. Сялішчаў і інш.) лічаць такія словы аддзеяслоўнымі ўтварэннямі [9, с. 41; 11, с. 74; 7, с. 54]. Даследчык старажытнарускай мовы Ж. Ж. Варбат увогуле гаворыць пра дваякае паходжанне імёнаў на **-ьб(а)** [3, с. 80].

Сапраўды, патэнцыяльная магчымасць двайных суадносін вытворных на **-б(а)** можа быць падставай для падобных меркаванняў. Вызначыць рэальныя словаўтваральныя сувязі, як вядома, можна толькі пры ўмове ўсебаковага словаўтваральнага аналізу канкрэтных лексічных адзінак з улікам асаблівасцей моўнай сістэмы ўвогуле ў разглядаемы перыяд. Таму, напрыклад, словы *просьба, служба, стрельба* і падобныя, якія выступаюць са значэннем адцягненага дзеяння і прадмета, што ажыццяўляе дзеянне, правамерна суадносіць з асновамі бяспрэфіксных дзеясловаў з асновай на галосныя **-и-**, **-я-**: *просити, служить, стреляти* і пад. Да аддзеяслоўных неабходна аднесці таксама і дэрыват *судьба*. Усе названыя вытворныя, за выключэннем апошняга, захавалі сваю аддзеяслоўную матывацыю. Толькі слова *судьба* ў рускай мове разглядаецца зараз як невытворнае, сучаснай беларускай мове яно не ўласціва. У цэлым жа гэтая словаўтваральная мадэль не прыцягвала істотных зменаў у беларускай мове. Суфікс **-б-** далучаецца да асноў дзеясловаў і ўтварае назоўнікі са значэннем пэўнага працэсу або выніку дзеяння. Па старажытнай трэціцы гэтая словаўтваральная мадэль не адрозніваецца прадуктыўнасцю [1, с. 237–238].

У гісторыі станаўлення беларускай мовы адзначаюцца таксама ўтварэнні з суфіксамі **-д-**, **-изн-(-ызн-)**, **-иж-(-ьж-)**, **-ть-**. Яны прадстаўляюць розныя дэрывацыйныя мадэлі, уласцівыя старабеларускай мове. Да ліку адад’ектыўных вытворных адносяцца назоўнікі з суфіксамі **-изн-(-ызн-)** і **-д-**, што ўтвараюць словы з адцягненым значэннем: *отчизна (отчызна), кривда, правда* і пад. Суфікс **-д-** вылучаецца і ў зафіксаваным у помніках беларускага пісьменства слове *вражда*, якое матывавана асновай назоўніка. У сучаснай беларускай мове гэтая лексема страчана.

Асновамі назоўнікаў матывуюцца лексічныя адзінкі *соромота* і *братия (братья)*. Апошняе слова першапачаткова мела зборнае значэнне, але, як сцвярджае У. І. Дзегцяроў, ужо ў канцы XVI ст. – пачатку XVII ст. зборныя назоўнікі старажытнарускай мовы на **-ия**, **-ья**, змяняючы свой змест, сталі формамі множнага ліку (*братия, князья, колье – колия, брусье – брусия* і пад.) [6, с. 7].

Дзеясловамі матывуюцца вытворныя жаночага роду *битва, держава* і пад. Адносна лексем *держава* цікавае меркаванне выказаў Г. Паўскі. Ён звязваў яе ўтварэнне з дзеясловам *держа (держать)* [9, с. 45]. Неабходна, аднак, адзначыць, што словаўтваральныя сувязі карэлятаў *держать – держава*, відаць, ужо не зусім яскрава выяўляліся нават у XVI ст., хоць дзеяслоў *держать* у той перыяд яшчэ сустракаўся са значэннем ‘валодаць, правіць, панаваць’ [4, с. 136]. Яшчэ ў меншай ступені выяўляецца першапачатковая карэляцыя ў гістарычна вытворным *волость (влость)*

‘адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка; мясцовасць, вобласць, падначаленая адной уладзе’ (*володети – волость*). У гэтым слове многія даследчыкі выдзяляюць фармант *-ть* як словаўтваральны [3, с. 78; 6, с. 92], хоць ёсць падставы меркаваць, што к канцу XVI ст. слова поўнасю страціла суаднесенасць з утваральнай асновай, у выніку чаго адбылося апрошчанне яго структуры. У далейшым па розных прычынах перажылі працэс апрошчання і яшчэ некаторыя назоўнікі, паказаныя вышэй (*правда, держава*). Напрыклад, назоўнік *вражда* разглядаецца ў сучаснай рускай мове як нульсуфіксальнае ўтварэнне [12, т. I, с. 197].

Такім чынам, даследаванне суфіксальных назоўнікаў жаночага роду ў гісторыі беларускай мовы паказвае на даволі разнастайны набор суфіксальных марфем, што выкарыстоўваюцца пры ўтварэнні такіх лексем, і шырокую дэрывацыйную тыпалогію адзначаных у артыкуле вытворных.

1. Беларуская граматыка : У 2 ч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. I: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – С. 210–353.
2. Булахаў, М. Г. Словаўтварэнне прыметнікаў у старабеларускай мове / М. Г. Булахаў // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. – Мінск, 1960. – Вып. 7. – С. 139–158.
3. Варбот, Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование (Ретроспективная формальная характеристика) / Ж. Ж. Варбот. – М.: Наука, 1969. – 232 с.
4. О морфемном составе и членении слова в русском языке XVI века / А. А. Грузберг // Вопр. Грамматики : учён. зап. / Перм. гос. ун-т. / А. А. Грузберг. – Пермь, 1972. – № 243. – С. 134–147.
5. Гумецька, Л. Л. Нарис словотворної системи української актової мовы XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
6. Дегтярев, В. И. Категория собирательности имён существительных в современном русском языке / В. И. Дегтярев // Рус. яз. в школе. – 1958. – № 6. – С. 5–8.
7. Ковалёва, Е. Ф. Образование в древнерусском языке отглагольных существительных с суффиксами *-ба* и *-тва*: учён. зап. / Е. Ф. Ковалева. — Кишинёв : Кишинёв. гос. ун-т, 1962. – Т. 47. – С. 53–58.
8. Мейе, А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – С. 272–303.
9. Павский, Г. Филологические наблюдения над составом русского языка. Рассуждение второе. – 2-е изд. / Г. Павский. – СПб.: Тип. Импер. АН, 1850. – С. 13–257.
10. Паўленка, М. А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове / М. А. Паўленка. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1978. – 136 с.
11. Селищев, А. М. Старославянский язык : учебн. пособ. / А. М. Селищев. – М.: Учпедгиз, 1952. – Ч. 2. – С. 53–87.
12. Тихонов, А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : В 2-х т. / А. Н. Тихонов. – М.: Рус. яз., 1985.
13. Шанский, Н. М. Слова с суффиксом *-б(а)* в русском языке / Н. М. Шанский // Рус. яз. в нац. школе. – 1959. – № 6 – С. 72–73.